

ÚLTIMES NOVETATS EN L'ABORDATGE DE LES ALTES CAPACITATS INTEL·LECTUALS A LES ESCOLES

Leopold Carreras Truñó

Psicòleg

Delegat a Espanya del WCGTC (World Council for Gifted and Talented Children-Consell Mundial del Nen Ben Dotat i Talentós)

Vocal de la Junta de la Secció Educativa del COPC

En aquest capítol parlarem sobre una de les opcions d'intervenció curricular que fa més por a mestres i pares: l'acceleració. El punt de partida el trobem en l'Informe Templeton, un meta anàlisi dels estudis fets arreu del món des de fa més de cinquanta anys sobre els resultats de practicar acceleracions a nens amb altes capacitats intel·lectuals. Aquest estudi es va fer des de la Universitat d'Iowa (EE.UU.); els resultats es van publicar l'any 2004 i es van difondre mundialment l'estiu del 2006 en el marc del congrés mundial del WCGTC.

Ja a l'any 1989, el professor James H. Borland, de la Universitat de Columbia, deia que «l'acceleració és un dels fenòmens més curiosos en el camp de l'educació. No puc pensar en cap altre en el qual hi hagi tal abisme entre el que la investigació ha demostrat i el que la majoria dels educadors creuen. La recerca en acceleració és tan uniformement positiva, els beneficis d'una acceleració apropiada són tan inequívocs, que és difícil de veure com s'hi podria oposar un educador».

I, certament, tenia raó, doncs pràcticament totes les dades que s'han extret dels centenars d'estudis, assajos clínics, etc., fets sobre aquest tema donen com a resultat el mateix: als estudiants amb altes capacitats intel·lectuals (sobretot, pels talents acadèmics i pels superdotats) se'ls ofereix l'oportunitat d'estar amb els seus parells intel·lectuals, treballar el seu potencial i comprometre's per aconseguir l'excel·lència, tendeixen a tenir una perspectiva més positiva sobre l'escolarització, mantenen el interès per aprendre, es desenvolupen millor socialment i emocionalment, i mantenen un auto concepte (auto imatge) sa.

Val la pena fixar-s'hi bé en aquesta darrera frase, doncs s'ha tirat per terra clarament el mite que un nen accelerat, és a dir, en un curs o més superior al que li pertoca per edat, pot tenir problemes d'adaptació social o emocional, que és el que més s'addueix per tal de no practicar aquesta forma d'intervenció escolar.

També parlarem dels tipus d'acceleracions que es poden fer (de fet, existeixen 18 maneres diferents si tenim present la filosofia de la Universitat d'Iowa...), del que en la pràctica podem fer a Catalunya i, per últim, com es poden combinar les acceleracions amb les activitats d'enriquiment (plans individualitzats), com les adaptacions curriculars, les ampliacions curriculars, etc.

Hem de tenir ben clar que:

- El domini d'una assignatura ha de ser el criteri (no l'edat).
- L'estimulació intel·lectual és essencial per als alumnes superdotats.

- És una qüestió *d'equitat educativa*: tots els estudiants tenen el dret d'aprendre al seu propi ritme. Tots els nens mereixen l'oportunitat d'alimentar i desenvolupar els seus talents.
- L'equitat educativa significa fer esforços correctius per a alguns estudiants amb problemes d'aprenentatge i accelerar a alguns estudiants acadèmicament capaços.
- La manca de desafiament acadèmic o intel·lectual condueix a la *desmotivació*.
- Els nens que ingressen a l'escola amb ànsies per saber es poden tornar avorrits, inquietos i desmotivats quan se'ls dona repetidament feina per sota del seu nivell i se'ls diu que no poden treballar en el seu nivell ni al seu ritme.
- Quan a aquests estudiants no se'ls donen oportunitats d'alimentar i desenvolupar els seus talents, poden presentar problemes de conducta o, paradoxalment, de rendir molt per sota de les seves possibilitats a l'aula.
- Els estudiants que no aprenen com a afrontar el desafiament acadèmic no aprenen com superar desafiaments per aconseguir l'excel·lència.
- En les nostres escoles, les necessitats intel·lectuals dels nens ben dotats no s'estan satisfent.
- L'acceleració és una intervenció d'èxit i barata: els estudiants accelerats tenen èxit tant en els dominis acadèmics com en els socio-emocionals.
- Ajuda a crear un millor aparellament entre un estudiant i el nivell i ritme d'educació.
- L'acceleració no significa empènyer un nen. *No significa forçar* un nen a aprendre material avançat o freqüentar nens més grans abans que ell o ella estigui preparat. L'acceleració és una estratègia que respecta diferències individuals i admet el fet que algunes d'aquestes diferències necessitin de flexibilitat educativa.

Abans de continuar, crec que és necessari comentar quelcom que pels qui ens dediquem a aquest tema és força evident: per fer una acceleració en un nen/a amb altes capacitats primer haurem de fer un bon psicodiagnòstic i veure, sobre tot, quin tipus d'altres capacitats tenim al davant, doncs els qui millor s'aprofiten d'una acceleració són els talents acadèmics i els superdotats. Pels altres casos (talents simples, per exemple) existeixen altres tipus d'intervenció escolar. I també haurem de comprovar que no existeixi cap mena de trastorn associat, com depressió o ansietat, doncs, en aquest cas, primer haurem de tractar el problema (mitjançant una psicoteràpia) i un cop comenci a donar els seus fruits, aleshores podrem començar a pensar quin tipus d'intervenció escolar fem amb aquest alumne/a.

Avantatges i desavantatges de l'acceleració

La recerca al voltant de l'acceleració no s'ha disseminat àmpliament a la comunitat educativa o al públic.

Un dels principals problemes és que la majoria de les facultats universitàries no ensenyen sobre la superdotació o l'acceleració als futurs professors, psicòlegs escolars, pedagogs o administradors. Les raons per a això són complexes, però provenen, en part, de filosofies que interpreten adaptacions de currículum/plans d'estudis per a estudiants ben dotats com un anatema contra els ideals democràtics d'educació, en el qual l'equitat educativa significa igualtat educativa, és a dir, tots igual.

Per tant, molts administradors escolars, professors, pares i altres no són conscients dels beneficis de l'acceleració i els mites abunden. Les preocupacions sobre el desenvolupament social i emocional dels nens dotats sovint invaliden les necessitats intel·lectuals d'aquests nens. Tanmateix, els nens ben dotats tendeixen a ser socialment i emocionalment més madurs que els seus cònjuges d'edat. Per a molts estudiants brillants, l'acceleració proporciona una millor maduresa personal a l'encaixar millor amb els nous companys de classe. Un sistema escolar en el qual els estudiants són rígidament ubicats per edat limita les aspiracions intel·lectuals dels estudiants dotats.

Algunes opinions poc informades addueixen que, com la maduració del nen social i emocional no està d'acord al seu nivell intel·lectual (el que coneixem com a disincronia), l'acceleració pot plantejar problemes de relació social o afectiva amb els altres nens de la classe. Doncs bé, no existeixen dades fiables ni estudis metodològics correctes que demostrin aquest fet. El que possiblement estigui passant és que, a l'estar envoltat de companys més immadurs que ells, per tal de no sentir-se diferents (aspecte aquest que influeix moltíssim, i sobre tot a les nenes), baixen de manera inconscient el seu nivell, tant intel·lectual com emocional. Però el que sí sabem del cert és que quan accelerem a un nen/a, la seva maduresa emocional i social millora i es desenvolupa d'una manera que sembla increïble!

En tot cas, encara que fos cert que tingués problemes de relació, l'actitud dels pares i dels professors, així com la d'un especialista en aquests nens/es, pot minimitzar aquests problemes, restant importància al propi fet de l'acceleració, presentant-la com a una cosa divertida i estimulante que permet conèixer nous amics i preparant el nen per afrontar-la.

Encara que existís el risc d'inadaptació social (que segons diversos estudis, és menys del 15 % dels accelerats), aquesta seria transitòria, i és evident que els avantatges de l'acceleració superen molt els seus potencials inconvenients, especialment si l'única alternativa és ignorar la superdotació del nen.

El que ens trobem en els diversos estudis realitzats amb nens/es que han estat accelerats és que, en els pocs casos on s'ha detectat alguna mena de rebuig, els nens, així i tot, preferien molt més estar en una classe on se'ls donaven els reptes intel·lectuals/educatius que necessitaven, abans que romandre ubicats en una aula on s'estaven avorrint constantment i desmotivant!

És més, l'observació de les relacions socials entre els seus nous companys, més grans que ell, ajuda també a l'acceleració de la seva maduració social i emocional. En el pitjor dels casos hi som nosaltres, –com a especialistes en aquests nens– i que els podem ajudar en el repte de preparar-los psicològicament, a fi d'ajudar-los a madurar en tots els àmbits (habilitats socials, problemes emocionals, etc.).

Com que la majoria d'escoles no tenen polítiques per facilitar l'acceleració, el procés pot ser desconegut. Sense una política o precedents, alguns administradors (directors d'escola, etc...) estan poc disposats a provar l'acceleració. El canvi pot ser intimidador per ells, és a dir, hi pot haver obstacles d'opinió senzillament burocràtics i personals sobre l'acceleració.

Els mestres de llars d'infants i professors de preescolar no han après res sobre altes capacitats en el seu pla de formació d'Educació Infantil. Els educadors que no reconeixen les necessitats d'aquests alumnes dotats sovint passen per alt nens que es beneficiarien d'una entrada precoç a l'Educació Infantil o a 1r. de Primària.

Els pares de nens dotats sovint tampoc tenen cap informació sobre com ajudar als seus nens o com defensar els seus drets. Hi ha una fallada a l'hora d'entendre la gamma de diferències individuals en la consecució dels diferents cursos perquè el nostre sistema d'ensenyament està dissenyat per satisfer les necessitats de l'estudiant mig. Però la recerca mostra una gran variabilitat en la consecució dels estudis. L'excel·lència acadèmica no es valora tan altament com altres formes d'excel·lència, com per exemple, en l'atletisme o en la música.

De la mateixa manera que a un estudiant que té problemes d'aprenentatge li pot fer mal la manca d'accés a un programa de reeducació o a classes de reforç, a un estudiant que va sobrat de coneixements li pot fer mal la manca d'accés a un currículum/pla d'estudis apropiat.

Accelerar un nen no suposa grans problemes, ja que a l'haver estat educat d'una manera correcta té un nivell que realment està més acord amb el de nens grans que amb el de la seva pròpia edat. El problema està amb els nens talentosos, en els quals el seu nivell és molt més alt en una àrea que en les altres, per la qual cosa, si avança de curs, pot no arribar al nivell en algunes assignatures. En els superdotats –encara que potencialment destaquen en totes les àrees– també pot donar-se el cas que en algunes assignatures enlluernin més que en altres. No obstant això, en realitat no és cap problema si es fan les coses de forma correcta. Hi ha maneres de compensar aquest risc; una d'elles seria la postura que consisteix a preparar el nen per assolir el nivell necessari en les assignatures que menys li interessin o destaca (enriquiments o plans individuals, [coneguts en l'actualitat com a PI, que en realitat és el que abans es coneixia com a ACI]). L'objectiu és reforçar la dedicació del nen en les àrees on és menys brillant. Hem de tenir en compte que és normal que un superdotat tingui més facilitat per a unes assignatures que per a d'altres, i que en algunes ocasions els seus resultats acadèmics siguin dispersos.

Els avantatges de l'acceleració són evidents: manté l'estímul acadèmic del nen, evita que se senti constantment superior als seus companys –ja que estan agrupats per nivell, i no per edat– i l'ensenya a superar les frustracions. D'altra manera, no aprenen tècniques d'estudi (doncs escoltant al professor/a en tenen prou) i l'omnipotència s'instal·la en la seva personalitat, ja que constantment estan rebent el *feedback*, una retroalimentació, que és cert que són millors i en saben més que els seus companys...

A més, no és una opció especialment cara, ja que el curs superior existeix de tota manera, independentment que el nen assisteixi a ell o no. Passar-lo a aquest curs només suposa l'esforç de detectar i valorar el seu cas. Actualment, aquesta detecció i valoració és realitza sobretot de manera privada, però el que realment seria idoni és que es fes des de la pròpia escola. Però aquí ja ens trobem amb el problema de sempre: que els professionals de l'educació no estan prou preparats per poder portar a terme aquesta identificació. No obstant això, la culpa no és d'ells, sinó que el problema ja ve de més lluny, especialment del govern i els plans d'estudis de les facultats.

Els autors Terman i Ogen conclouïen, ja en els anys cinquanta, que l'acceleració beneficiava als alumnes superdotats, ja que no solament assimilaven millor que els seus companys, sinó que no mostraven cap pertorbació d'adaptació social!

D'aquesta manera, podem citar uns quants avantatges de l'acceleració:

- L'acceleració ajuda a equiparar el nivell, la complexitat i el ritme del currículum/pla d'estudis amb la disponibilitat i motivació de l'estudiant.
- No només els resultats acadèmics són més positius pels estudiants accelerats, també milloren el seu ajust social i l'autoestima.
- Afavoreix l'adaptació i impedeix les dificultats degudes a la immaduresa social dels de la seva edat.
- Aprenen a enfrontar-se a les responsabilitats pròpies d'adults i a superar les frustracions.
- Manté l'estímul acadèmic del nen.
- No és cara.

Què entenem per acceleració?

Accelerar generalment s'entén com passar el nen amb altes capacitats al curs superior. Però hi ha altres formes d'accelerar, com acceptar el nen abans de l'edat establerta per al seu ingrés al col·legi, o ingressar-lo directament en el curs corresponent al nivell amb què el nen arriba al col·legi i no en el de la seva edat.

La lògica subjacent ha de ser que el curs en el qual un nen estigui escolaritzat s'ha de definir segons el seu nivell de coneixements i aptituds, i no només per la seva estricta edat cronològica. Per exemple, és insensat i contraproduent que un nen ben dotat, que sap llegir amb certa facilitat abans dels quatre anys, ingressi i romangui als sis en una classe on l'objectiu essencial sigui aprendre a llegir i adquirir coneixements que ja posseeix.

Si seguim el model de la Universitat d'Iowa, veurem que hi ha 18 formes d'acceleració identificades. Aquestes 18 formes pertanyen a una de les dues àmplies categories:

- *Acceleració basada en el subjecte*: els estudiants romanen amb el seu grup d'iguals de la mateixa edat i/o nivell (Southern & Jones, 2004).
- *Acceleració basada en el curs* ("salts de curs"): els estudiants no romanen amb companys de la mateixa edat. És apropiat pels estudiants amb més alt nivell, sobretot superdotats i talents acadèmics (Rogers, 2004).

L'acceleració basada en el subjecte proporciona a l'estudiant continguts, habilitats i comprensions avançats, abans del que li pertoca per edat o curs. Inclou entre d'altres:

- Acceleració en una única assignatura.
- Currículum/Pla d'estudis compactat. Aquest mètode, desenvolupat per Renzulli, permet saltar les matèries/assignatures que els estudiants ja dominen.
- Ensenyament a distància.

- Cursos d'AP (*Advanced Placement*). L'alumne cursa un programa accelerat i quan l'acaba és examinat de manera exhaustiva de les matèries estudiades; si el supera, avançarà de curs.

En quan a l'acceleració basada en el curs, aquesta escurça el número d'anys que un estudiant roman en el típic sistema escolar de 12 cursos. Inclou entre d'altres:

- Entrada abans d'hora a pàrvuls o primer de Primària.
- Avançament de curs/os («salt de curs/os»).
- Aules multi cursos, en les quals dins d'una mateixa classe s'ensenya a diferents nivells.
- Curs telescòpic (2 anys en 1).
- Entrada abans d'hora a la Universitat.

Acceleració i enriquiment

L'enriquiment no és la mateixa cosa que l'acceleració. Pot haver-hi interacció entre acceleració i enriquiment. Quan es parla d'enriquiment dels continguts no ens referim a la inclusió de continguts de cursos superiors perquè llavors estariem parlant d'acceleració. Ens estem referint a millorar els objectius curriculars, a millorar la motivació a l'aula, a ajudar a desenvolupar la creativitat i a connectar tot això amb la realitat dels alumnes. Ens referim també a desenvolupar un currículum més qualitatiu que quantitatiu, on es treballi més el raonament, la comprensió, les aptituds intel·lectuals en general i, sobretot, que es tingui més en compte el procés que el resultat.

Alguns dels trets bàsics d'un programa d'enriquiment són:

- Afegir profunditat al currículum/pla d'estudis regular.
- Els programes d'enriquiment no s'esforcen necessàriament per moure més de pressa un estudiant a través del pla d'estudis.
- Si l'enriquiment no inclou un ritme més ràpid i un nivell més alt de treball, no és tan eficaç.
- Fins i tot un currículum diferenciat, que produeix beneficis acadèmics, no aconsegueix els mateixos resultats que l'acceleració (s'entén en els superdotats i talents acadèmics).

De fet, si seguim el que ens diuen Castelló i Martínez (1997), així com Valera (2006), existeixen quatre tipus d'enriquiment:

- Ampliacions curriculars.
- Adaptacions curriculars.
- Entrenament meta cognitiu.
- Enriquiment aleatori.

Ampliacions curriculars

No es tracta d'afegir simplement més continguts, sinó d'ampliar l'estructura de temes i

continguts amb més informació sobre aquests. Es poden presentar mitjançant metodologies de base àmplia, és a dir, partint d'un objectiu central i anar afegint objectius addicionals que tractin sobre el mateix contingut, encara que de forma més profunda. Així, aprofitarem el fet que els nens superdotats tenen una elevada capacitat d'observar relacions no comunes, de fer múltiples connexions, tenen també una gran habilitat per relacionar idees en nivells sofisticats, de fer associacions entre diversos temes i de trobar solucions múltiples.

Aquesta forma de treballar el currículum és molt apropiada no només per a nens superdotats, sinó per a tota la classe, però es tindrà en compte que els resultats esperats han d'estar programats a diferents nivells, ja que cada alumne arribarà a ells segons les seves capacitats. Com és evident, l'avaluació també es programarà de forma diferent; no serà una avaluació global i cada alumne haurà d'arribar als objectius bàsics, però alhora en podrà assolir d'altres segons les seves pròpies capacitats.

Adaptacions curriculars

En aquest cas es tracta de connectar els continguts amb altres assignatures diferents, és a dir, establir connexions amb altres matèries, àrees, etc. Quantes més relacions es facin amb altres matèries, més enriquidor i motivador serà per als alumnes superdotats. Els objectius i continguts transversals permeten desenvolupar l'adaptació sense modificar gairebé el currículum.

Tant els nens superdotats com els talentosos es poden beneficiar de les adaptacions i de les ampliacions i, el que és encara millor, aquesta forma d'enriquiment del currículum es pot aplicar a tota la classe. Referent als professors, el canvi és important, però no per això ha de ser una càrrega més de treball, sinó que hauran d'organitzar les seves classes de forma diferent.

Entrenament meta cognitiu

Serveix per ensenyar als alumnes a utilitzar els seus recursos cognitius i conductuals. Es tracta de pensar sobre els propis recursos i la seva utilització, per arribar a un desenvolupament intel·lectual òptim. Per tant, al fer conscient a la persona del seu procés d'aprenentatge i de la influència que té en la seva intel·ligència general (cognitiva i emocional), aquesta pot desenvolupar estratègies que el porten a raonar, a transferir, a ser creatiu, crític, a saber prendre decisions, a aprofundir en el seu procés d'aprenentatge, a ser conscient de sí mateix i dels canvis que experimenta, a ser empàtic, a jutjar, etc.; en definitiva, a «dirigir el propi comportament» (Marina, 2000).

Aquestes estratègies tenen un procés circular d'anada i tornada (*trenatge*, com diu Riart, 2002); es poden utilitzar en tots els alumnes i tenen efectes positius pel desenvolupament de la intel·ligència i de les aptituds, i ajuda a fer servir altres processos cognitius que a vegades els alumnes no fan servir. El que té de diferent respecte a les altres intervencions és que s'introdueixen continguts extra curriculars. Els talents simples són els que més es beneficien amb la seva utilització, ja que tant els talents acadèmics com els superdotats, en general, ja desenvolupen de forma autònoma

els recursos meta cognitius. De tota manera, aquest recurs beneficia tots els alumnes i suposa més un complement que una veritable acció curricular.

Enriquiment aleatori

Consisteix en planificar temes i activitats que inclouen continguts del currículum i extra curriculars, però que estan vinculats. L'alumne escull segons les seves motivacions allò que vol fer. El propi alumne defineix el treball, realitzant un projecte previ que supervisarà el professor, facilitant vies d'informació i fent suggeriments. Aquest és un recurs flexible i aprofitable per a tots els alumnes amb altes capacitats que minimitza els costos de planificació i de treball previ dels continguts.

Un exemple d'enriquiment aleatori podria ser que l'alumne decideixi fer un treball sobre llengua catalana en el que es treballi una autobiografia, potser la seva, dels pares, avis, etc. L'alumne projecta el treball i el docent el supervisa. Aquest tipus de treball és molt motivador perquè és una feina que connecta amb la realitat de l'alumne, l'ensenya a organitzar-se, a planificar-se i estimula el seu interès.

Realitat a Catalunya

Ara bé, què és el que podem fer sense gaires complicacions amb els nens amb altes capacitats al nostre país? Doncs bé, bàsicament estem realitzant quatre tipus diversos d'actuacions:

- *Passar de curs.* Aquesta és una opció que sempre ens ha permès realitzar qualsevol de les lleis educatives que hem tingut, des de l'antiga LOGSE fins a la més actual, però que, com veiem, poques vegades utilitzem, degut a la por provocada pels falsos mites, pel desconeixement de les investigacions per part de la major part de la comunitat educativa i pel fet de no tenir inclòs en cap dels plans d'estudi de les nostres facultats (psicologia, pedagogia, etc.) alguna assignatura que tracti el tema de les altes capacitats intel·lectuals, fet que provoca que els professionals que s'han d'ocupar de l'educació desconeguin els grans beneficis d'una acceleració ben feta.
- *Acceleracions parcials.* En aquest cas, podem fer dues coses: o bé amb un superdotat o talent acadèmic fem primer una acceleració durant el primer trimestre en sols aquelles assignatures que destaca, per tal d'observar com s'adapta a la nova realitat, i després decidir si se l'avança totalment de curs o no, o bé, quan es tracta de talents simples, se l'accelera sols en aquella assignatura pròpia del seu talent (les matemàtiques, per exemple), mentre que en les altres roman en el curs que li pertoca per a la seva edat cronològica.
- *Programes d'enriquiment (en el curs que li pertoca per edat).* Acabem de citar les diverses possibilitats que tenen aquests programes en l'apartat anterior. Quan es tracta de casos de talents simples, sobre tot, fem un programa d'enriquiment per aquella assignatura en la que destaquen i, algunes vegades en aquests casos, es necessita d'un reforç a les assignatures en les que puguin anar més endarrerits.

- *Passar de curs + enriquiment.* Aquesta opció també pot tenir varies actuacions diverses, segons el tipus d'altres capacitats de que es tracti. Per exemple, a un nen/a superdotat podem passar-lo de curs i, a més, fer una adaptació curricular, aprofitant la facilitat que té per interconnectar diverses matèries.

Conclusions

Les conclusions, després d'analitzar totes les dades d'aquesta metanàlisi (informe Templeton), són clares: ens estem oblidant d'aplicar una de les opcions més positives que tenim per treballar amb nens amb altres capacitats intel·lectuals: l'acceleració. Per tant, per evitar aquest desaprofitament dels nostres nens ben dotats, ens és imprescindible conèixer la investigació, considerar quin tipus d'acceleració aplicar, reavaluar les actituds personals i les polítiques d'escoles i universitats, construir una relació eficaç amb els col·legues que treballen amb estudiants amb altres capacitats, construir una relació eficaç amb els pares d'estudiants amb altres capacitats i, sobre tot, prendre decisions objectivament i no pas deixant-nos endur per falsos mites.

BIBLIOGRAFIA

Cal informar al lector que la major part de les dades d'aquest capítol s'han extret de les següents pàgines web: www.nationdeceived.org i www.accelerationinstitute.org. En elles trobareu tota la informació necessària sobre l'Informe Templeton, així com tota la bibliografia utilitzada, tant per fer el metanàlisi com per trobar informació sobre el tema de l'acceleració.

Altres fonts bibliogràfiques són:

- Alonso, J.A., Renzulli, J.S., y Benito, Y (eds.). Manual internacional de superdotados. Madrid: Eos, 2003.
- Berylene, D.E. Motivational problems raised by exploratory and epistemic Hill, 1965.
- Benito Mate, Y. Intervención e investigación psicoeducativas en alumnos superdotados. Salamanca: Amaru, 1994.
- Castelló, A, i Martínez, M. Necesitats educatives especials. Alumnat excepcionalment dotat intel·lectualment. Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, 1998.
- García Vidal, J. Guía para realizar adaptaciones curriculares. Madrid: Eos, 1996.
- Gardner, H. Mentes extraordinarias. Barcelona: Kairós, 1999.
- L. Carreras Truñó, M. Valera Sanz, i els Grups de Treball de Superdotació i Altres Capacitats del COPC i del COPEC. Guia per a la detecció i intervenció educativa en els alumnes amb altres capacitats intel·lectuals. (www.copc.org i www.pedagogs.cat). 2006.

- L. Carreras Truñó. Consellers escolars per alumnes amb altes capacitats. En: González Bellido A. i Riart Vendrell, J. (eds.) Àmbits i estratègies d'intervenció en psicologia de l'educació. Barcelona: EUB, SL. 2005.
- L. Carreras Truñó, F. Castiglione Méndez, S. Tarragó Galimany i cols. Protocol d'identificació de nens amb altes capacitats intel·lectuals. (www.copc.org). 2006.
- Pérez Sánchez, L. Diez palabras clave en superdotados. Madrid: Verbo Divino, 1993.
- Prieto Sánchez, M.ª D.; Pérez Sánchez, L. Programas para la mejora de la inteligencia. Teoría, aplicación y evaluación. Madrid: Síntesis, 1993.
- Prieto Sánchez, M.ª D. (ed.). Identificación, evaluación y atención de la diversidad del superdotado. Archidona (Málaga): Aljibe, 1997.
- Renzulli, J.S. Desarrollo del talento en las escuelas, programa práctico para el total enriquecimiento escolar, mediante el modelo de enriquecimiento escolar. En: Benito Y. (ed.). Investigación e intervención educativa en alumnos superdotados. Salamanca: Amaru, 1994.
- Riart, J.; Vendrell, J. Intel·ligència i cervell. Barcelona: Estel, 2002.
- Riart, J., y Soler, M. Estrategias para el desarrollo de la inteligencia. Barcelona: Ceac, 2004.
- Silverman, L.K. Counseling the gifted and talented. Denver, Colorado: Love Publishing Company, 1993.
- Sipán Compañé, A.; López, J. C.; Manzano, J. R. (ed.). Respuestas educativas para alumnos superdotados y talentosos. Zaragoza: Mira Editores, 1998.
- Terrassier, J. C. Dyssynchrony-uneven development. En: J. Freeman (ed.). The psychology of gifted children (págs. 265-274). New York: Wiley, 1985.
- Wallace, B. La educación de los niños más capaces. Madrid: Visor distribuciones, 1988.
- Yuste, C. Los programas de mejora de la inteligencia. Madrid: Cepe, 1994.